

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Ն. ԱՂԲԱԼՅԱՆԸ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՐԱՆ

Գ. Գ. ԱՆԱՆՑԱՆ

Հայոց գրականության «մի գիտական և հմտալից» պատմություն «հորինելը» Ն. Աղբալյանի կյանքի նպատակներից էր: Ժամանակի հետ, սակայն, ավելի ու ավելի հասու է դարձել մեկ մարդու ուժերով այդ խնդրի իրականացման դժվարություններին. ժամանակի մեծ մասը կլանել է հասարակական-քաղաքական գործունեությունը, և օր ծերության, բարեկամների համառ հորդորներին ունկնդիր՝ ձեռնարկելով այն, իրեն հատուկ շիտակությամբ խոստովանել. «Գիտեմ թե ինչ պետք է և ինչպես. բայց բավական չէ պայծառ գաղափար ունենալ գրականության լավ և հմտալից պատմության մասին, պետք է այդ գաղափարն իրացնել կարենալ գործնապես: Եվ բավական չէ իրացնելու կարողություն ունենալ, պետք է նաև հնար ու միջոց»¹: Առաջին հերթին պակասում էր վերջինը՝ «հնարն ու միջոցը»: Հիշենք դարասկզբի գանգատը. «Կանեմ այն, ինչ որ հնարավոր է, հնարավորություն չունենալով անելու այն, ինչ որ կարող եմ և ընդունակ եմ»: Նյութականից բացի կային սովելի լուրջ դժվարություններ, որոնց մասին կրկին ցավով ինքն է գրում. «Զունինք մեր գրական ժառանգության լրիվ իրացանկ, չունինք գրական պատմական մասնակի հետազոտություններ, չունինք բնագիրների գիտական հրատարակություն... Հին գրականության հետազոտությունը դեռ չէ դուրս եկած բանասիրական բովից... Նույն վիճակի մեջ է գրական գործերի գրապատմական հետազոտությունը. աղբյուրների և ազդեցությանց խնդիրների քննությունը հազիվ սկսված է: Կան գրական ընդարձակ դաշտեր, որ դեռ խոփի չեն հանդիպած...»²:

Մի կյանքը բավական չէ այս «չունինքների» փոքրիկ մասն անգամ լուծելու համար: Ուստի և իր պատմությունը նա համեստորեն կոչեց «ընդարձակ էջեր»: Եվ, այնուամենայնիվ, ինչ որ արեց՝ կրկին արեց որոշակի մի համակարգով, որի նպատակը, սակայն, ոչ թե «լավ ու հմտալից» պատմությունն էր, այլ ընթերցող լայն զանգվածներին գրականության անցած հազարամյա ուղուն ծանոթացնելը: Սրանով պետք է բացատրել «Ներածության» (1947) և «Գասախոսություններ հայ մատենագրության մասին» (1951) անավարտ հատորի էական տարբերությունները:

«Ներածության» մեջ խոստովանում է, որ գրականության պատմության վերաբերյալ իր ըմբռնումները ձևավորվել են «Ա. Պիպինի Ռուսաց գրականության և Հ. Տենի անգլիական գրականության պատմությանց» սկզբունքների վրա: Ըստ երևույթին հետևելով իր ուսուցիչներին՝ գրականության պատմության համար իրրև կարևոր պայման ընդունում է գրական պատմության

¹ Ն. Աղբալյան, Ամբողջական երկեր, Բ. 4, Բեյրութ, 1970, էջ 80:

² Նույն տեղում:

պոլությունը՝ գրականության պատմությունը արհեստականորեն բաժանելով երկու մասի: Գրական պատմությունը հեղինակներին ու երկերը քննում է առանձին-առանձին՝ նախապատրաստելով գրականության պատմության «հորինումը», որի նպատակը, արդեն, «գրական տեսակների հոլովույթի պատճառական կապակցությանց» մեկնաբանությունն է: Երկու բաժիններին առաջադրված խնդիրների միասնական քննությունը բացահայտում է գրականության պատմության վերաբերյալ Աղբալյանի ըմբռնումների համակարգը:

Եղիշե պատրիարք Գուրյանի «Պատմություն հայ մատենագրության» աշխատությունը «գոհացում չի տալիս... որովհետև գիտական չէ իր բնույթով»: Գիտական չէ, քանի որ հեղինակը շունի «ստույգի ու ճշգրտի» վրա հենվող «որոշ տեսություն հայոց գրականության պատմության մասին»³:

Ո՞րն է իր տեսությունը:

Գրականության պատմությունը «Մի ազգի ոգեկան կյանքի գրական արձագանքությանց և նրանց տարբեր կերպերի (ոճերի) պատճառակապ հաջորդությանց» մեկնությունն է: Գիտունի գործը ոչ թե փաստերի պարզ շարադրանքն է, այլ գրական երևույթների «պատճառական մեկնությունը»: «Այդ մեկնությունն է գիտության բուն գործը»⁴, — սա է ելակետային դրույթներից մեկը:

Ամեն գիտություն ունի հետաքրքրությունների իր շրջանակը, հետևաբար սեփական է պարզել, թե որ գործերը կարող են նյութ դառնալ գրականության պատմության: Յուրաքանչյուր գրավոր խոսք դեռևս գրականություն չէ. իր ժամանակի համար միանգամայն հասկանալի վեճ է բացում նրանց հետ, ում համար գրականության «գաղափարը որոշ սահմաններ չունի», որի պատճառով էլ այդ հասկացության մեջ ներառում են «ճարտասանությունն ու պատմագրությունը», քննադատությունն ու «գիտական երկերը», այլ ասպարեզների ստեղծագործությունները՝ գրականությունը դարձնելով «ամեն տեսակ գրությանց համագումար»: Այստեղ է, որ ընդգծում է, թե նույնիսկ բոլոր «գրական վաստակները» չպետք է դառնան գրականության պատմաբանի հետազոտության առարկա: Հարկավոր է ընտրություն կատարել, որովհետև «ամեն գիտություն և գիտակարգ ունի իր հետազոտության առարկան, այսինքն՝ երևույթների մի համագումար, որ կազմում են այդ գիտության կամ գիտակարգի կալվածը»⁵:

Այսպես, ուրեմն, գրականության պատմության «կալվածը» կազմում են դեղարվեստական ստեղծագործությունները, բայց ոչ բոլորը: Իսկ ինչպե՞ս սլետք է կատարել ընտրություն, ի՞նչն է դառնալու «հիմունք ընտրանքի»: Գրական երկերի ընտրությունը «անձնական» քմայքի խնդիր չէ. «Գրական վաստակների» «շեղչակույտից» ընտրության «կշռաչափը» պետք է լինի ձևի և բովանդակության ներդաշնակությունը: Հիշենք նրա բանաձևը՝ «Կատարյալ են այն գործերը միայն, ուր ձև ու բովանդակություն ներդաշնակ են, այսինքն՝ հարմարած են իրար»: Եվ քանի որ ամեն բովանդակություն ունի իր ձևը և հակառակը, ուստի միայն «հանրային բովանդակություն» ունեցող «ձևավոր հորինումով» գործերը կարող են հավակնել տեղ գրավելու գրականության պատմության մեջ: Գրականության պատմությունը վեր է հանում գրական տվյալ տեսակի «բարձրագույն կետը», դիտված իր «հոլովույթի» մեջ «իբր մթնոլորտ»⁶:

³ Ն. Աղբալյան, Ամբողջական երկեր, Բ. 1, Բեյրութ, 1959, էջ 38:

⁴ Նույն տեղում, էջ 382:

⁵ Նույն տեղում, Բ. 4, էջ 35:

⁶ Նույն տեղում, էջ 76:

Բայց սա բոլորովին չի նշանակում, թե ավելի նվազ արժեք ունեցող երկերը մոռացութեան են տրվում: Գրական մեծարժեք երկերը հավերժական են և կազմում են գրականության պատմության լեռնաշղթայի բարձր և անկրկնելի գագաթները: Շղթան, սակայն, ստեղծում է բոլոր գեղարվեստական ստեղծագործությունների համադիր քննութամբ: «Գրականության պատմության համար կարևոր են ոչ միայն գլուխ գործոցները, որոնք իրենց ժամանակն ու շրջապատն դուրս կապրին, այլ նաև երկրորդական հեղինակները, որոնք իրենց ժամանակը լավապես կբնորոշեն, քանի որ անոնք միայն իրենց դարու գաղափարներով կապրին»: Եվ, այնուամենայնիվ, պետք է հիշել, որ բովանդակության ու ձևի ներդաշնակության պահանջը շեղարարող երկերը դուրս էր թողնում գրականության «լավ ու հմտալից» պատմության շրջանակից՝ հանձնելով դրանք «լիակատար պատմության» տնօրինությանը:

Գրականության պատմության տիրույթը որոշելուց հետո ծագում է հաջորդ խնդիրը՝ «գրական նյութի հայտնաբերումը»: Իր պատմությունը գրելու շրջանում հայ բազմադարյան գրականության աղբյուրները հավաքված էին Իրևանի, Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի, Եվրոպայի և Ռուսաստանի գանազան ձեռագրատներում, նրանց մասին չկային լիակատար տեղեկություններ տվող ցուցակներ ու աղբյուրներ, շատ քիչ բան էր տպագրված: Տվյալները թերի էին նաև հայ տպագրության գյուտից հետո լույս տեսած գրքերի վերաբերմամբ: Հսկայական թվով հեղինակներ կորած էին պարբերական մամուլի «շեղակույտներում»: «Հայ գրականության մի մասը գրչագիրների մեջ է, մի մասը՝ գրքերի և մեծագույն մասը պարբերական հրատարակությանց»: Մինչև այս ամենի մասին հստակ և ստույգ տեղեկություններ չիսեն՝ անհրաժեշտ է ստեղծել հայ գրականության «մի գիտական և հմտալից պատմություն»:

Հայ գրականության պատմության դեպքում ծագում է մի դժվարություն ևս. քիչ ձեռագրեր են մեզ հասել ինքնագրով: Բազմաթիվ ձեռագրեր ունեն տարբեր ժամանակներում կատարված ընդօրինակումներ, որոնք հաճախ լուրջ տարբերություններ ունեն: Մի մարդու կարողություններից վեր է դրանց բաղդատությունն ու բնագրի վերականգնումը: «Այս գործը կարող է կազմակերպել Հայոց պետությունը՝ ստեղծելով մատենագիտական մի հաստատություն»: Իր պատմությունը գրելու ժամանակ կար այս դժվարությունը ևս, թեև նա դարմանք հարուցելու շփ տեղյակ էր բնագրագիտական ու բանասիրական օշխատանքներին:

Գրականության պատմությունը պետք է շարադրել «հաջորդական փուլերով»՝ նրանց «պատճառական մեկնությամբ»: «Գրական երևույթների հաջորդական փուլերի ցուցադրությունը և նրանց հոլովույթի մեկնությունն է դրականության պատմության նյութն ու բովանդակությունը»: Արդեն պարզ է, որ փուլերի բաժանելը ևս գիտական հստակ շփանիշների վրա պետք է հենվեր: Մերժում էր թե «լեզվական», թե «դասակարգային» սկզբունքները: Առաջինը կարծես ուղղված էր իր ժամանակակցի ու բարեկամի՝ Լ. Շանթի դեմ, որը գրականության պատմության պարբերացման հիմքում դնում էր լեզվական գործոնը, երկրորդը՝ 20—30-ական թվականներին մեզում ծաղկող գոհհիկ-սոցիոլոգիզմի: Վերջինս անտեսում էր գեղարվեստական զարգացման յուրահատկությունները, կեղծ շփանիշների վրա հենվելով՝ ծուռ հայելու մեջ ներկայացնում գրական արժեքներն ու այն ստեղծողներին: «Լեզվի պատմության փուլերը գրականության պատմության փուլերը չեն», որովհետև հասարակական-գրական նույն պայմանների ծնունդ և նույն փուլի պատկանող

¹ Նույն տեղում, էջ 245:

² Նույն տեղում, էջ 77:

երկերը կարող են գրված լինել տարբեր լեզուներով՝ գրաբարով, բարբառով, ժամանակակից գրականով: Աղբալյանի մոտ հանդիպում է մի միտք, որ առաջին պահ թողնում է գրականության դասակարգայնության վերաբերյալ մեզ հայտնի մարքսիստական թեզը. «Գրականությունն ազգային է իր լեզվով և դասակարգային՝ բովանդակությամբ»⁹: Սրանով նա միայն ընդգծել էր ուզում մի հանգամանք. հասարակությունը բաղկացած է խմբերից, դասերից, որոնք ստեղծում են իրենց միջավայրը և ունեն իրենց հատուկ մտածողությունը: «Ինքնին պարզ է,— գրում է Աղբալյանը,— որ մարդու հորինած խոսքը շատ ավելի մատչելի է այն միջավայրին, ուր նա ծնած է, որովհետև նրա հորինած գաղափարներն ու ստեղծած պատկերները այն տարրերով են կառուցված, որ ստացած է իր միջավայրից»: Քննադատի բերած օրինակը կրկին հաստատում է, որ նրա դասակարգայնությունը հեռու է մարքսիստականից: «Գյուղացի Խ. Աբովյանը, Պ. Պոռշյանը, Ղ. Աղայանը և Հ. Թումանյանը ռամկական որոշ գունավորում տված են Ռուսաստանի հայոց գրականության մի ընդարձակ շերտի լեզվին և բովանդակության, իսկ քաղցրեկ Ս. Նազարյան և Շիրվանզադե նույն գրականության լեզվին ու բովանդակության տված են տարբեր գունավորում»¹⁰:

Այս իմաստով, ահա «գրականության պատմության մեջ պետք է տարբերել շերտավորումները և բնորոշել ամեն մի խմբակցության գաղափարները, զգացումներն ու արվեստը»: Դժվար չէ նկատել, որ խոսքը վերաբերում է ընդամենը գրողի միջավայրին հատկացվող դերին:

Այս կամ այն միջավայրից ելած գրողի ստեղծագործության արժեքը, սակայն, չափվում է ոչ թե «առաջադեմ» դասակարգի հատկանիշով, այլ նրանով, թե գրական երկը որքան համամարդկային է, որքան հանրային: «Լայնազդեցիկ են» այն ստեղծագործությունները, որոնք «խոսում են լայն բազմության մտքին ու սրտին», իսկ «խմբական շահեր, գաղափարներ» արտահայտող երկերը կարճ կյանք ունեն և գեղարվեստական շեն: Տասնամյակներ առաջ նա շատ ավելի հստակ էր ձևակերպել այս միտքը. իսկական արվեստագետի «հայացքը լայն է և չի ճանաչում կուսակցություն»¹¹: Սա ոչ միայն արվեստի համամարդկային արժեքի ընդունումն է, այլև ինքնաբացահայտում. առաջնորդվելով գեղեցկության չափանիշներով, ինքը՝ Աղբալյանը, քննադատության մեջ հաղթահարեց նեղ կուսակցական ըմբռնումները, որի շնորհիվ էլ միշտ գուշակեց ու գնահատեց իսկական «լայնազդեցիկ» գեղեցկությունները, անկախ այն բանից՝ խոսքը ո՞նչ խոստ Թումանյանի, սիմվոլիստ Շանթի, դաշնակցական Ահարոնյանի, թե բոլշևիկ Չարենցի մասին է:

Գրականությունը ժողովրդի մշակույթի բաղկացուցիչ մասն է, «մեկ երեսուր»: Շատ բնական է, որ նույն պայմանների ծնունդ հոգևոր տարբեր ոլորտներ սերտորեն աղերսվեն իրար: Մշակույթի մյուս «երեսները— կրոն, տնտեսություն, արվեստ, պետություն, իրավունք՝ անշատ երևույթներ չեն», փոխադարձաբար կապված են իրար: Գրականության պատմաբանը մշակույթի մյուս բնագավառների «բավարար հմտություն» պետք է ունենա, ոչ միայն նրա համար, որ «գրական շատ երևույթներ իրենց մեկնությունն ու զուգահեռը գտնում են մշակույթի պատմության մեջ», այլև նրա, որ մի ժողովրդի հոգեվոր ոլորտներ լինելով՝ «առնչակից» են իրար, «եթե ոչ ներդաշնակ՝ առնվազն մի կապակից միություն»¹²:

⁹ Նույն տեղում, էջ 30:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 30—31:

¹¹ «Մուրճ», 1899, թիվ 4—5, էջ 502:

¹² Ն. Աղբալյան, Ամբողջական երկիր, Բ. 4, էջ 45:

Գրականության պատմությունը պետք է բացահայտի «այն պատճառները, որ այս կամ այն կերպարանքը տված են» ստեղծագործություններին: Պատմական հանգամանքները նկատի ունի քննադատը (անտես չի առնում նաև գրական նախադրյալները): «Կյանքի և գրականության փոխադարձ կապը բանալին է գրապատմական մեկնությանց, հետևապես հիմնական նյութերից մեկը գրականության պատմության»¹³:

Գրականության պատմությունը մի կարևոր հատկություն ևս պետք է ունենա. ռուսական ամսագրերից մեկի շորս համարներում տպագրված ընդարձակ մի հետազոտության արժանիքների կողքին նկատում է մի էական թերություն. «... Բայց պատկեր չի ստացվում, այլ հատվածական բան: Պատմաբանը պիտի արվեստագիտական տակտ ունենա և հոտառություն»: Նույն դիտողությունն անում է Ն. Դուրյանի «Պատմություն հայ մատենագիտության» հատորի կապակցությամբ. «Մանր հատվածներ են, որ տեղ-տեղ սերտ կապակցություն չունին իրար հետ և երբեմն առանց կապի հաջորդում են իրար»¹⁴: Շատ կարևոր էր նրա համար այս շափանիչը: Պատմությունը գրելիս տալիս է գնահատականներ առանձին հեղինակների, դրանցից մեկը. «... չի գիտեր պատմություն հորինել: Կցկտուր բաներ են իր գրածները»¹⁵:

Աղբալյանի մեթոդաբանական ընդհանրացումները ներառում են հեղինակի գնահատման, երկի վերլուծության եղանակները և: Այստեղ արդեն, մեզ ծանոթ Աղբալյանն է՝ Հ. Տենի տեսության հայտնի ելակետային դրույթով՝ գրականության պատմաբանին պետք է հետաքրքրի հեղինակը, նրա երկը, ապրած ու ստեղծագործած միջավայրը: «Այս երեք նյութերից հիմնականը երկն է, մյուս երկուսն այնքան կարևոր են, որքան կարող են մեկնել երկի ծագումն ու բնույթը»¹⁶: Գլխավորը երկն է, մանրամասնում է քննադատը, բայց պետք է սկսել միջավայրից: Զգուշացնում էր, որ միջավայրի նկարագրությունը ինքնանպատակ չպետք է լինի, հատկապես պետք է խուսափել «անափառությամբ ընդարձակ շրջանակ գծելու մոլորությունից»:

Հեղինակի կենսագրությունը «կարող է գրվել երկու նպատակով՝ մեկն հնքնին, իրև տվյալ հեղինակի կենսագրություն «ընդհանրապես», մյուսը՝ հատուկ միտումով, այն առնչությունների հաշվառմամբ, որ այդ կյանքն «ունի երկի հետ և կարող է մեկնել այդ երկը»: Մյուս կողմից հետազոտողից պահանջում էր երկի քննություն «ինքն իր մեջ»՝ «հեղինակի ներքին աշխարհը» հայտնաբերելու համար: Ստեղծագործողի ներքին աշխարհը «կարողությանց, հույզերի և գաղափարների աշխարհն է»:

Այս փոխադարձ կապից բացի կա նաև ստեղծագործության «ինքնուրույն կյանք», որ կարող է տևական կամ կարճատև լինել: Ամեն ինչ շափ ու կշռի ենթարկող Աղբալյանը երկի «ինքնուրույն կյանքի» տևողությունը գեղարվեստական զարգացման ընթացքի վրա թողած ազդեցությամբ էր շափում: Ավելի ընդարձակելով խնդիրը՝ գրականության պատմաբանի հետազոտության շրջանակի մեջ մտցնում էր պարզելը այն բանի, թե գրական երկը ինչ է ժառանգել նախորդներից և թե որքանով է արգասավորել հետագա զարգացումը: Գեղարվեստական արժեքների «գրական-պատմական տեսակետից» գնահատությունը նա համարում էր գրականության պատմաբանի խնդիրներից մեկը: Այսպես, ահա, գրական երևույթները «ժամանակի թելին շարելով՝ որոշել նրանց հաջորդական ձևառումները և գտնել նրանց հավանական պատճառները»:

¹³ Նույն տեղում, էջ 70:

¹⁴ Ն. Աղբալյան, Ամբողջական երկեր, Բ. 1, էջ 378:

¹⁵ Նույն տեղում, Բ. 4, էջ 280:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 52—53:

Եվ, վերջապես, գրականության պատմության հիմք պետք է դարձնել հեղինակների «երկերի բովանդակությունը, նրանց հորինման եղանակները, նրանց մտածման ընթացքը, զգացումի երանգը, գրական երկերի դրդիչ պատճառների, հեղինակների ներքին մարդը, որ ցույանում է իրենց ոճի մեջ»¹⁷:

Գրականության գիտական պատմության ներկայացվող պահանջները անպայմանորեն ընկած են «Դասասխոսություններ հայ մատենագրության մասին» ուսումնասիրության հիմքում, թեև, իհարկե, ոչ այն խորությամբ, ինչպես ինքն էր պատկերացնում:

Իր գրականության պատմությունն սկսում է «Հայոց ազգն ու աշխարհը» գլխով, և սա լիովին հասկանալի է. եթե գրողի երկը հասկանալու համար պետք է ծանոթ լինել նրա միջավայրին, որ սկսվում է կենսագրությունից, բնական է, որ ժողովրդի հոգևոր աշխարհի մի «երես» հանդիսացող գրականության պատմությունն էլ սկսվի ժողովրդի կենսագրությունից ու «միջավայրից»:

Սովորական իմաստով պատմություն չէ սա. զանազան աղբյուրների օգտագործմամբ փորձում է որսալ հայի բնավորության այն գծերը, որոնք մըշակվել են անցած ճանապարհի ընթացքում, մինչև գրավոր գրականության ստեղծումը: Հավատարիմ իր սկզբունքին՝ զգուշանում է «սնափառությամբ ընդարձակ շրջանակ գծելու մոլորությունից»: Գերազանցապես նկատի ունենալով մեր պատմության նախագրային շրջանը՝ հանգում է այսպիսի հետեվության: Հայ ժողովուրդը գալիս է «շատ հին դարերից, ստեղծած էր մի քանի մշակույթ, կրած էր օտար ազդեցությունները, բայց պահած էր իր ինքնությունը»¹⁸: Հակառակ «Ազգն ու աշխարհը» բաժնի, «Հայոց լեզուն» գլխում կարծես թե չի կարողացել հաղթահարել լայն շրջանակ գծելու «սնափառությունը»: Ելակետը որքան էլ ճիշտ՝ «Պետք է... ճանաչել այն լեզուն, որով մերոնք գրականություն ստեղծեցին Ե. դարում», այնուամենայնիվ լեզվական ու լեզվաբանական նրա լայնածավալ հետազոտությունը միշտ չէ, որ պատասխանում է առաջադրված խնդրին. մեր լեզուն ճանաչելով՝ «մասամբ կճանաչենք նաև այն հնարավորությունները, որ ընձեռած է մեր լեզուն մեր դասական շրջանի հեղինակներին և թարգմանիչներին և այն ճիգերի անհրաժեշտությունն ու տարողությունը, որով ձգտած են նրանք գրականության գործիքը՝ լեզուն՝ դարձնել ճկուն ու հատու իրենց սուսերի նման»¹⁹:

Պատմության 3-րդ գլուխը «Գիրք և գրիչ» է վերնագրված: «Թեև այս նյութն ավելի պատշաճ կլիներ մեր մշակույթի, քան գրականության պատմության,— նկատում է քննադատը,— բայց մեր գրիչների և ձեռագրական գործին սատարողների հազարաձայն աղերսանքը՝ հիշատակել իրենց անունը Իրբ առիթ ունենանք իրենց գործը կարդալու, ընդօրինակելու կամ պարզապես տեսնելու՝ ստիպում է ինձ երս խտագիտությամբ կանգ առնել նրանց հիշատակի առջև...»²⁰: Եվ եթե հաշվի առնենք, որ այդ ժամանակ հրատարակված հիշատակարաններ չկային, ապա սա ևս մի ապացույց է, թե ինչ տքնաշան «շխատասիրությամբ է հավաքել նա այնքան հմտությամբ ու զորովով ներկայացրած՝ ահագին նյութը, բազմաբնույթ այն հիշատակարանները, որոնց հեղինակների «անուն Տեր գիտե»:

«Ներածության» հիմնական սկզբունքները և երկու գլուխների գլխավոր գրույթները, մատչելի շարադրանքով և առանց գիտական հիմնավորումների,

¹⁷ Ն. Աղրայան, Ամբողջական երկեր, Բ. 1, էջ 487:

¹⁸ Նույն տեղում, Բ. 4, էջ 126:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 128:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 170:

էրկնվում են «Մատենագրութեան» ներածութեան մեջ. գիտական ներածութեանը... ոճական միասնութեան նկատառումով, հարմարեցվել է պատմութեան շարադրանքին:

Այնուհետև անցնում է հայ գրականութեան պատմութեան շարադրանքին, սրահպանելով իր գծած համակարգի սկզբունքը, սկսելով բաժնավոր ստեղծագործութիւնից և կարողանալով շարադրանքը հասցնել մինչև է դար: Մեր խնդրից դուրս համարելով «Դասախոսութիւնների» ամբողջական գնահատութիւնը, ասենք միայն, որ Աղբալյանի շատ տեսակետներ, առանձին բնորոշումներ ու մոտեցումներ, ժամանակի հայագիտութեան մակարդակը ներկայացնելով հանդերձ, այսօր վիճելի են կամ մերժելի: Եվ, այնուամենայնիվ, բանասիրական սուր, երբեմն էլ զարմանք հարուցելու չափ նուրբ ու տարողունակ գիտարկումները, գրական-պատմական մթնոլորտի խոր զգացողութիւնը, բանահյուսութեան, մասնավորապէս «գրական վաստակների» գեղարվեստական արժանիքների, գրականութեան պատմութեան ընդհանուր շղթայում նրանց գրաված տեղի բացահայտումները, գրողների ու գործիչների, պատմական ու գրական երևույթների դիպուկ բնութագրումները, շարադրանքի անկեղծ հայրենաշունչ ոգին ու հստակութիւնը և այլ արժանիքներ «Դասախոսութիւնները» արժեքավոր են դարձնում այսօրվա ընթերցողի համար ևս:

Г. Г. АНАНЯН — Н. Агбальян—историк литературы. В статье представлены взгляды Агбальяна на историю армянской литературы. Следуя представителям культурно-исторической школы, он начинает отсчет нашей словесности с фольклора и доводит ее до 7 в.